

Svět jako filosofický problém [1999]

01

Whitehead – přednášková síň atd. ale co „svět“ vůbec? Odkud ten problém? Otázka konečnosti a nekonečnosti – otázka celku a hromady (Hérakleitos).

02

Celek a čas – podceněná a vytěsňená proměnlivost. Změna a čas: událost. Konečnost a nekonečnost nejen v prostoru, ale také v čase.

03

Svět není skladiště (sklad, poskládanost) věcí (jsoucen). Ke světu náleží i to, co už není i co ještě není. Ovšem jen za předpokladu, že tu je něco, co drží minulost, přítomnost i budoucnost světa pohromadě, či lépe a přesněji: v jednotě.

04

Minulost má značný, i když nikoliv definitivně rozhodující význam pro světové dění i pro svět vůbec. Naproti tomu pro svět rozhodující význam má budoucnost: teprve v budoucnosti se ukáže, co se to vlastně událo, co se to dělo. (Rád! fakta přírodní a fakta bilanční. Termíny nejsou vhodné.)

05

Nevyjasněnost aktuální přítomnosti (Nietzsche): dnes ještě nevíme, co se to vlastně v druhé polovině 80. let stalo – vlastně na tom všichni stále ještě pracujeme – ostatně ne všichni stejně, jde (šlo by) hlavně o ty jasnozřivé a daleko do budoucnosti hledící, kterým se podaří přesvědčit své současníky i další generaci, že je pro to třeba něco udělat.

06

Jestliže je aktuální („naše“) přítomnost ještě ne zcela vyjasněná, musíme z toho vyvodit, že ani jiné, nedávné i dávné (tehdy aktuální) přítomnosti nebyly zcela vyjasněné a že se na nich ještě dost dlouho pracovalo, když už byly jakoby pominuly. To však znamená, že ke světu nutně náleží také to, co kdysi bylo možné, ale pak nenastalo, protože nastalo něco jiného (co bylo původně také jen možné), neboť také k dnešní a jakékoli jiné přítomnosti náleží v rámci její nevyjasněnosti a nedokončenosti také mnohé, co potom nenastane, protože se toho nikdo neujme.

07

Proto když chceme porozumět své aktuální situaci (a aktuální situaci světa), musíme hledat v minulosti nejenom to, co se fakticky stalo, ale také to, co se mohlo a zejména mělo stát. Velký anglický historik Arnold Toynbee tuto zásadu vtělil do metody, kterou nazval „challenge and response“ (výzva a odpověď, či „odezva“). Byl přesvědčen, že nemůžeme dost porozumět třeba náhlému vzestupu a rozkvětu nějaké civilizace, nebo naopak zase jejímu rychlému úpadku, nepochopíme-li, před jakou výzvou byli tehdy lidé postaveni, jak té výzvě tehdy porozuměli a jak na ni dokázali nebo nedokázali odpovědět.

08

Pluralitní mnohotvárnost civilizací a světových dějin vůbec se zdá naznačovat, že svět nemůžeme chápat jako nějakou hotovou, vnitrosvětě garantovanou jednotu, ale že se garant jeho eventuelní jednoty a celkovosti musí vztahovat jak k jeho aktuální fakticitě, tak k jeho už neaktuální, protože minulé fakticitě, a zejména k jeho ještě nenastalé, tedy jen možné ne-fakticitě. Už to samo se zdá jednoznačně poukazovat na ne-faktičnost, ne-jsoucnost, ne-věcovost, ne-předmětnost takového eventuelního garanta. Jednota světa nemůže spočívat v jeho jsoucnosti, nýbrž pouze v jeho vztahu k takovému ne-jsoucímu, ne-faktickému garantovi. V dosavadní tradici evropského myšlení došlo k politováníhodnému vyprázdňení myšlenky Boha-Stvořitele, který není součástí svého vlastního

stvoření, ale je od něho fundamentálně odlišný (jiný), tím, že tento mimo-světý garant jednoty světa byl pod vlivem starořecké filosofie interpretován jako jsoucno, byť nejvyšší, nekonečné apod.

09

Vztah pluralitního světa k mimosvětému ne-jsoucímú garantu znamená především, že ve světě neplatí a nevládne inerce vůči tomuto garantu, nýbrž že svět je – ovšem nedaně, nefakticky, ne-předmětně – orientován, a že když se my sami chceme ve světě orientovat, musíme se orientovat nejen na jeho fakticitě, nýbrž především na jeho ne-faktické, ne-předmětné orientovanosti směrem k tomu, co garantuje světu jeho ne-předmětnou jednotu.

10

Orientovanost světa směrem k tomu, co je onou jeho ne-faktickou pravostí (Rádl: tím, co být má) má své faktické stopy uprostřed světa, jak jest, tedy uprostřed jeho fakticity – ale náležitě tom u prorozumět může jen ten, kdo se sám neorientuje jen na samé faktičnosti, nýbrž také na to, co se ani v minulosti fakticitou nestalo, jakož i na to, k čemu ještě vůbec nedošlo a co se teprve může a má stát.

11

Spjatost fakticity světa s jeho ne-faktičností, jeho jsoucnosti s jeho ne-jsoucností je samozřejmě něčím, co musí být interpretováno, co před nám neleží jako houska na krámě. Tato interpretace nám může být připomenuta zkušeností, kterou máme s čtením a pochopením (nebo nepochopením) textu. Také svět je ve své fakticitě něčím jako potíštěným papírem – je to jen relikt toho, co měl autor na mysli, čím se vážně zabýval a k čemu po dlouhých úvahách došel. K tomu, aychom pochopili, co nám do textu zašifroval, potřebujeme tento text jakožto pouhou fakticitu interpretovat, tj. dát oněm suchým kostem písmen, jimiž byl papír potíštěn, kus svého života i myšlení. Právě tak je tomu se světem: před sebou máme jen ony suché kosti holé fakticity, ale jsme-li náležitě vybaveni na zkušenosti mnoha generací založenou dešifrovací metodou, a jsme-li navíc vybaveni náležitě kritickou metodou, jak oné metody (resp. oněch metod, protože jich je vždycky více) využít a nenechat se jí svést k příliš tuhému dogmatismu, můžeme být s to prorozumět alespoň do jisté míry svět v tom, jaký skutečně „jest“, tedy včetně jeho ne-faktičnosti, ne-jsoucnosti, ne-předmětnosti.

12

Von Uexküllova škola ustavila a vypracovala velmi zajímavě pojem tzv. osvětí (Umwelt, později Eigenwelt – Petersen): živá bytost (a vzato šíře: tzv. pravý subjekt) nežije jen v nějakém svém okolí, prostředí, nýbrž v osvojené části světa. (Obraz: rybičky v přestavěném akváriu.) V tomto osvětí je však bytost vždy uzavřena (i když hranice nemusí být tak pevné a neměnitelné.) Skutečný svět je však člověku otevřen – proto nežije nutně uzavřen ve svém světě, ale v otevřenosti vůči otevřenému světu (vůči otevřenosti pravého světa).

[jiná verze stejné přednášky se stejným názvem „Svět jako filosofický problém“:]

01

Whitehead v jedné své přednášce (Nesmrtelnost, česky s. 96) ukazuje, jak mají všechny, i nejdrobnější skutečnosti vždycky nějaké „okolo“, nějaký kontext, k němuž se vztahují a s nímž na nějaké úrovni komunikují. Můžeme ho napodobit: tato místnost je ohraničená, např. zdmi, stropem a podlahou, dveřmi, okny, ale za těmito hranicemi je buď nějaká jiná místnost, nebo chodba, nebo ulice, vyšší a nižší patro atd. Místnost je částí budovy, budova je částí čtvrti, ta zase částí města, Praha je částí České republiky, ta je částí Evropy, Evropa je spolu s dalšími kontinenty, oceány a moři částí povrchu naší planety, planeta je částí slunečního systému, ten zase částí místní galaxie, která zase spolu s jinými vytváří k nejbližšímu systému galaxií – atd. Kam až můžeme takto zajít? Vždyť i o tom, co jsme dosud zmínili, toho víme ještě velmi málo – a už chceme překročit ty poslední, dosud

nepoznané hranice k něčemu, co je za nimi? Vždycky tu přece bude něco ještě i za těmi nejrozšířenějšími, do sebevětších dálek posunutými hranicemi – anebo je to omyl? Jsou přece jenom nějaké poslední hranice, za nimiž už není vůbec nic? Je svět nekonečný anebo konečný?

02

Na citovaném místě Whitehead nezmiňuje jeden aspekt, který je však mimořádně důležitý. Nejde přece pouze o velikost světa, o jeho prostorové dimenze, ale také – a dokonce především – o jeho dimenze časové. Není tu přece jenom dnešní svět, ale také svět včerejší a předvčerejší, svět před staletími a před tisíci, miliony a miliardami let, a pak také směrem do budoucnosti: svět zítřejší, pozítřejší, svět za stovky let, za tisíce, miliony, miliardy let. Nejpozoruhodnější je na tom zvláštní spojitost mezi časovými a prostorovými parametry světa, která nám už sama nutně nabourá naše omezené představy o světě: ještě dnes můžeme vidět na obloze něco, co se ve skutečnosti odehrálo před miliardami let. Můžeme zaregistrovat výbuch supernovy ve vzdálené galaxii a dokonce dost přibližně odhadnout, kdy asi k němu došlo, můžeme potom po mnoho let a desetiletí sledovat, jak se kolem místa výbuchu šíří oblak vyvržených plynů a látek, vysílajících rozmanité druhy záření – a to vše je událost, která už dávno není skutečností tam, kde se stala, ale jakýmsi podivným způsobem se jakoby stále ještě děje pro nás. A nejenom pro nás, ale pro všechny eventuelní minulé i budoucí pozorovatele, pokud v našem vesmíru ještě kromě nás nějakí byli, jsou nebo budou. Jsou vůbec nějaké hranice našeho světa v čase, v minulosti a v budoucnosti? Má svět počátek a konec v čase? Nebo je snad bez počátku a bez konce?

03

To první, co zatím plyne z našich pro dnešního člověka už jakoby dost triviálních úvah, je to, že ke světu nenáleží jenom všechno to, co tu před námi a kolem nás je, ale také to, co tu před námi a kolem nás není. Tím máme především na mysli to, co se už stalo, ale je pryč a už se nevrátí, ale také to, co ještě nenastalo, k čemu nedošlo. O tomto ještě nenastalém, ale budoucím, co se teprve má stát, není ovšem po všech stránkách ještě rozhodnuto. Budoucnost není zcela jednoznačně dána minulostí, ale obsahuje v sobě obrovskou spoustu rozcestí, která představují jakési výhybky. Některé výhybky nevedou daleko a chod věcí se pak přece jen zase vrací do původních kolejí, ale jiné jsou navýsost závažné a směrodatné, takřkajíc světodějné. Představa, že chod světa je sevřen přísnou kauzalitou, je pouze předsudkem, jímž se tu nebudeme zabývat. Naproti tomu mimořádnou důležitost má pro nás otázka, jsou-li otevřené možnosti v nějakém smyslu součástí světa, i když se nenaplní, i když nejsou realizovány. To má význam především pro naše chápání minulosti: náleží množství nenaplněných, neuskutečněných možností, tj. možných cest, po nichž se svět mohl ubírat, k jeho minulosti, anebo k minulosti světa patří jen to, co se opravdu stalo, co se uskutečnilo? Nenechme se mást tradicí zpředměťujícího myšlení, jejíž původ mají na svědomí staří Řekové. V životní praxi přece tyto situace dobře známe: kolikrát už jsme se pečlivě rozhodovali, co máme udělat, na základě odhadů toho, kam to asi může vést. A kolikrát jsme zase naopak litovali, že jsme neuvážene udělali něco, čemu jsme se mohli a měli vyhnout. Bylo by velkým omylem se domnívat, že něco podobného snad platí pouze pro individuální rozhodování, ale že nic takového nelze předpokládat ve společnostech, v dějinách – a už vůbec ne u přírodních procesů. Pokud jde o dějiny, velký anglický (a pak americký) historik civilizací, Arnold Toynbee, dost přesvědčivě ukázal na to, že nemůžeme zpětně dost dobře porozumět, proč najednou došlo v poměrně krátké době k velkému rozkvětu nějaké předtím málo známé nebo neznámé civilizace, anebo naopak proč kvetoucí civilizace v krátké době několika generací upadla až do bezvýznamnosti nebo vůbec zanikla, pokud nepochopíme, co pro tehdejší její příslušníky bylo výzvou, na kterou museli nějak odpovědět, a pokud nepochopíme, zda jí správně porozuměli a zejména zda na ni také správně odpověděli. (Něco podobného najdeme ostatně např. i u jiného anglického historika, Collingwooda.)

04

Pokud jde o přírodu a přírodní procesy, je třeba si připomenout, že sám vývojový proces, který přinesl obrovskou rozmanitost organismů, nade všechnu pochybnost ukazuje, že jeho podmínkou jsou

vývojové silnice, plné rozcestí a křižovatek, ale také mnohá bezcestí, která se opravdovými cestami teprve zásluhou jakýchsi odvázaných experimentátorů a pionýrů musí stát. Živé bytosti se dovedou v jisté míře přizpůsobovat okolnostem, které se z jejich perspektivy mohou proměňovat dost nahodile, ale nejsou to tyto změněné okolnosti, které způsobují proměny organismů, ale jsou to organismy, které se dokáží nejen přizpůsobit, ale navzdory tomuto přizpůsobení a dokonce díky němu dovedou zachovat nejen svůj život, ale svou integritu a jakousi relativní identitu. To, že my všichni a vůbec všechny dnes žijící organismy jsou dědici jakési pradávnejší tradice, jež začala u primitivních jednobuněčných bytostí a postupně se stávala složitější a náročnější, není přece následek nějakých geologických poměrů a procesů, nýbrž je to tradice, která za obrovských obětí byla donesena až do našich dnů, a to v nejrozmanitějších podobách, která se však bez onoho řetězce nesčíslných generací v žádném případě nemůže obejít – nemůže nikdy začít ab ovo, znovu od počátku. Některé vývojové větve živých bytostí se proměnily tak, že se svým předchůdcům vůbec nepodobají, některé šly po naprosto různých cestách, a přece se svou podobou sobě zase přiblížily, a konečně jiné definitivně vymřely a nic po nich, jak se zdá, nezůstalo, kromě snad nějakých zkamenělých kostí anebo zase otisků apod. Tato veškerá mnohotvárnost nám ukazuje, že kauzalizmus je jenom jedním ze starých předsudků a že tzv. kauzální souvislosti je třeba interpretovat jiným, novým způsobem (já sám navrhuji budovat daleko víc na reaktibilitě než na setrvačnostech).

05

A zase ani biosféra není a nemůže být chápána jako nějaká výjimka v rámci neživého světa, který je kauzalitou přece jen ovládán. Kvantová teorie nám ukázala, že to, co až dosud bylo interpretováno jako kauzalita a přírodní zákonitost, je v zásadě záležitostí statistickou, takže veškeré tzv. zákonitosti mají také své výjimky, své výjimečné události, které se oné zákonitosti dovedou vymknout. Zkrátka a dobře, pro celý náš svět, pro veškerou skutečnost platí, že vedle zákonitostí, což jsou vlastně jen setrvačnosti, existují také výjimky (kterým někdy říkáme náhoda, ale k tomu se vrátíme), a vedle opakujících se událostných schemat tu najdeme obrovskou frekvenci odchylek, které někdy mohou znamenat takový průlom novosti a nebyvalosti, že to může změnit ne pouze malé nebo i velké části světa, ale dokonce celý svět, takže na oněch rozcestích se neocitají jen jednotlivé, partikulární děje, události, bytosti, ale celé systémy událostí a sám svět, samo univerzum, sám kosmos.

06

A to nás vede k tomu, abychom začali nějak jinak, odjinud. Aníž jsme to totiž zpozorovali, přijali jsme určitý způsob myšlení o světě, který by nám v dalších úvahách byl napříště překážkou k nalezení správné cesty. Vycházeli jsme totiž z tradičně redukováného pojetí světa, jak jej poznávají speciální vědy. Jisté korektury, které jsme sice naznačili, samy o sobě nemohou proti oné redukci nic podniknout, a i kdybychom se o to pokusili, podstatnějšího úspěchu bychom nemohli dosáhnout. Svět totiž není světem zaznamenatelných a poznatelných věcí, předmětů, nýbrž spíše tím, co vůbec umožňuje, aby se nějaké věci ukázaly, vyjevily. Svět není úhrnem všeho, co jest, tj. všeho jsoucího, nýbrž je tím, co umožňuje, aby vůbec něco bylo. To může znít pro mnohého posluchače nesrozumitelně a možná dokonce provokativně, ale je třeba to vzít vážně – třeba už jen proto, že sám jazyk na to poukazuje. České slovo „svět“ je úzce spjato se slovem „světlo“: právě teprve světlo umožňuje a dovoluje, aby se věci ukázaly, neboť věci se mohou ukázat teprve ve světle. Mohli bychom tedy říci, že svět je jakoby osvětlená scéna, na které něco je a na které se také něco děje. Ten děj se ovšem musí dít na světle; jinak nám zůstává skryt do té míry, že bychom ani nevěděli, zda se vůbec něco děje. Ale stejně tak platí, že kdyby vůbec nic nebylo, ani světlo by nemělo co osvětlit, takže bychom ani nevěděli, že tu nějaké světlo svítí. Svět tedy není hromadou věcí, ale není ani sám žádnou věcí: svět je ne-věc. Bez světa by však věci nemohly být a nemohly by se ani ukazovat.

07

Co tedy je „svět“? Už ta otázka nás zavádí na scestí, protože se tážeme, co to svět „jest“ – a přitom jsme dospěli k tomu závěru, že to není žádná věc. Dokonce to není jsoucno, nebo alespoň máme vážné pochybnosti o tom, zda svět můžeme považovat za jsoucno v přísném filosofickém smyslu.

Abychom se nepohybovali jen v nadměrně vysokých a odtažitých, abstraktních rovinách, v nichž ovšem filosof musí být doma, začněme od něčeho, co vlastně velmi dobře známe, i když o tom málokdy přemýšlíme. Navážeme tím na Whiteheadovu citovanou myšlenku, ale poněkud ji prohloubíme. Každá živá bytost má kolem sebe ten kousek světa, jímž je právě obklopena. Všimněte si, že už nemluvíme o věcech, tedy třeba o místnosti, v které třeba nyní sedíte, ale o živých bytostech, tedy třeba o vás resp. o nás. Ale nejsou to jen lidé, o nichž to platí, ale všechny živé bytosti.

(Příprava na přednášku v Akademické Ymce – Na Poříčí, dne 11. 4. 1999.)